

**SIMPTOMATOLOGIA DEPRESSIVA, ESTRÈS PERCEBUT
I SUPORT SOCIAL EN ADOLESCENTS
VÍCTIMES DE CIBERASSETJAMENT ESCOLAR**
SINTOMATOLOGÍA DEPRESIVA, ESTRÉS PERCIBIDO
Y APOYO SOCIAL EN ADOLESCENTES
VÍCTIMAS DE CYBERBULLYING
*DEPRESSIVE SYMPTOMS, PERCEIVED STRESS
AND SOCIAL SUPPORT IN ADOLESCENT
VICTIMS OF CYBERBULLYING*

*Jessica Ortega-Barón**

*Sofía Buelga***

*Eva Torralba****

Doi: 10.7203/anuari.psicologia.16.2.91

Resum

Els estudis suggereixen que el ciberassetjament escolar comporta conseqüències greus en l'àmbit psicosocial per a les cibervíctimes, a més les víctimes no confien que els adults i les autoritats siguen capaços d'ajudar-los. Per això, l'objectiu principal d'aquest treball fou analitzar si hi ha diferències

* Departament de Psicologia Social. Universitat de València. Av. Blasco Ibañez, 21. 46010 València. Correspondència: <Jessica.Ortega@uv.es>.

** Departament de Psicologia Social. Universitat de València. Av. Blasco Ibañez, 21. 46010 València. Correspondència: <Sofia.Buelga@uv.es>.

*** Departament de Psicologia Social. Universidad de Castilla-la Mancha. Edifici Melchor Cano Camino del Pozuelo, s/n 16071 Conca. Correspondència: <EvaMaria.Torralba@uclm.es>.

NOTA: Aquesta investigació s'ha elaborat dins el marc del Projecte d'Investigació PSI2012-33464 «La violència escolar, de pareja y filio-parental en la adolescència desde la perspectiva ecològica», subvencionat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat del Govern d'Espanya.

en l'ajust psicològic (depressió i estrès percebut) i social (percepció de suport social formal i informal) entre adolescents víctimes i no víctimes d'assetjament mitjançant les Noves Tecnologies de la Informació (TIC). La mostra va estar formada per 590 adolescents d'ambdós sexes i d'edats compreses entre els 11 i els 18 anys, els quals van omplir per als objectius del present estudi les escales de: victimització a través del telèfon mòbil i a través d'Internet; depressió; estrès percebut; i suport social comunitari. Els resultats han indicat que les víctimes de ciberassetjament escolar tenen puntuacions superiors en simptomatologia depressiva, estrès percebut, i puntuacions inferiors en la percepció de suport social dels sistemes formals, en comparació dels adolescents no victimitzats, i no hi ha diferències significatives entre els grups en la percepció de suport social dels sistemes informals. Es discuteixen aquests resultats i les implicacions per a investigacions futures.

Paraules clau: ciberassetjament escolar, víctimes, depressió, estrès, suport social.

Resumen

Los estudios sugieren que el cyberbullying conlleva graves consecuencias a nivel psicosocial para las cibervíctimas, y que éstas no confían en que los adultos y autoridades sean capaces de ayudarles. Por ello, el objetivo principal de este trabajo fue analizar si existen diferencias en el ajuste psicológico (depresión y estrés percibido) y social (percepción de apoyo social formal e informal) entre adolescentes víctimas y no víctimas de acoso a través de las Nuevas Tecnologías de la Información (TIC). La muestra estuvo formada por 590 adolescentes de ambos sexos y de edades comprendidas entre los 11 y los 18 años a los que se les pasaron para los objetivos del presente estudio las escalas de: victimización a través del teléfono móvil y a través de internet; depresión; estrés percibido; y, apoyo social comunitario. Los resultados indicaron que las víctimas de cyberbullying tienen puntuaciones superiores en sintomatología depresiva, estrés percibido, y puntuaciones inferiores en la percepción de apoyo social de los sistemas formales, en comparación a los adolescentes no victimizados, no habiendo diferencias significativas entre los grupos en la percepción de apoyo social de los sistemas informales. Se discuten estos resultados y sus implicaciones para futuras investigaciones.

Palabras clave: ciberacoso, víctimes, depressió, estrès, apoyo social.

Abstract

Several researches have demonstrated that cyberbullying does serious emotional harms to the victims, and these victims aren't confident that their parents and the authorities will solve the problem. In this line, the aim of the present study was to examine the differences in psychological adjustment

(depression and perceived stress) and social adjustment (perception of formal and informal social support) among adolescent victims and non-victims of cyberbullying. The sample was composed of 590 adolescents, ranging from 11 to 18 years old, these adolescents filled out the scales: victimization through mobile phone and Internet; depression; perceived stress; and community social support. Results indicated that victims of cyberbullying have higher scores on depressive symptoms, perceived stress, and lower scores in perceived social support from formal systems, compared to teenagers that were not victimized. There were no significant differences between the two groups in perception of informal social support systems. Implications of the findings are discussed and suggestions for future research are made.

Key words: cyberbullying, victims, depression, perceived stress and social support.

Introducció

Els avanços tecnològics dels últims 10-15 anys han possibilitat que l'assetjament escolar tradicional haja traspassat les barreres de les escoles per a continuar a les pròpies cases de les víctimes (Buelga, 2013). De fet, és molt freqüent que els adolescents involucrats en l'assetjament escolar també estiguen involucrats en el ciberassetjament, i així apareixen taxes del 80% de coincidència entre aquestes dues formes d'intimidació (Riebel, Jäger i Fischer, 2009). El ciberassetjament escolar (CB) és un nou tipus d'assetjament propi del món digital d'aquest segle XXI que consisteix en la utilització de mitjans tecnològics, principalment Internet i el telèfon mòbil, per a danyar, intimidar i maltractar els iguals (Katzner, Fetchenhauer i Belschak, 2009; Li, 2007).

Aquesta modalitat de violència a través de les TIC té unes característiques que augmenten el seu potencial per a fer mal a la víctima. D'una banda, la invisibilitat del ciberassetjador augmenta la indefensió de la víctima, ja que no sap realment a qui s'enfronta, encara que la majoria de vegades creu conèixer-ne la identitat. D'altra banda, una altra característica del ciberassetjament escolar, que afecta greument la reputació social de la víctima, es la humiliació pública que tenen les ciberagressions, ja que aquestes poden arribar ràpidament a milers d'espectadors, que poden convertir-se, alhora, en nous ciberagressors (Sabella, Patchin i Hinduja, 2013). No hi ha llocs segurs per a evitar les agressions públiques en la xarxa, aquestes poden aparèixer en qualsevol lloc de l'escenari virtual i en qualsevol moment del dia durant les 24 hores.

El cas es que la prevalença del CB creix entre els adolescents ja que l'expansió i l'ús cada vegada més freqüent i en edats cada vegada més primerenques dels dispositius electrònics (Guadix, 2014). Un estudi realitzat a Espanya

indica una prevalença de víctimes del 24.6% (Navarro, Serna, Martínez, i Ruiz-Oliva, 2013). L'augment progressiu de la prevalença de la ciberassetjament escolar, segons la literatura científica, es deu en part a l'existència de dispositius nous, com ara els telèfons intel·ligents, que per les seues característiques han augmentat l'ús diari de les TIC (Buelga i Cholz, 2013).

Certament, els efectes negatius del ciberassetjament escolar causen un elevat dany psicosocial i emocional sobre les víctimes; aquestes tenen sentiments d'ansietat, ideació suïcida, por, nerviosisme, irritabilitat, somatitzacions, trastorns del somni i dificultats per a concentrar-se (Garaigordobil, 2011), i es troben en situació de perill a l'hora de tenir problemes del desenvolupament que poden persistir en l'edat adulta. No hi ha dubte que la conseqüència més extrema del ciberassetjament escolar és el suïcidi quan la víctima no té la capacitat per a suportar tant de patiment (Mendoza, 2012). En els últims anys, lamentablement ha augmentat el nombre de suïcidis en adolescents víctimes d'aquest tipus de ciberassetjament. Un dels més recents és el de Viviana Aguirre, que amb 14 anys, va decidir llevar-se la vida després de ser assetjada diàriament a l'escola i a través de les xarxes socials. Pel que fa a açò, els resultats de l'estudi de Hinduja i Patchin (2010) revelen que els joves que han experimentat assetjament cibernètic tenien en major grau pensaments suïcides i eren més propensos a intentar suïcidar-se que els adolescents que no havien experimentat ciberassetjament. Els suïcidis i intents de suïcidi evidencien encara més la necessitat d'adoptar mesures urgents per a prevenir aquests successos tràgics. Encara que la majoria dels casos no arriben a ser tan greus, el distrès emocional causat per aquest tipus de maltractament és efectivament molt elevat amb conseqüències molt perniciosos per al desenvolupament psicosocial actual i futur de les ciber víctimes. Les mateixes víctimes perceben que tenen pitjor salut psicològica, i consideren que l'experiència del ciberassetjament és molt angoixosa (Brolin Låftman, Modin, Östberg, 2013). La investigació ha trobat que l'assetjament cibernètic s'associa amb emocions negatives com ara la tristesa, la ira, la frustració, la vergonya, por, baixa autoestima i pensaments suïcides (Patchin i Hinduja, 2011; Ybarra, Diener-West i Leaf, 2007; Schneider, O'Donnell, Stueve, i Coulter, 2012). Aquest deteriorament psicològic de la víctima afecta també la forma en què es relaciona l'adolescent amb el seu entorn escolar, familiar i social (Price i Dalgleish, 2010).

En aquest sentit, un aspecte important que cal valorar en la problemàtica del ciberassetjament és com l'adolescent victimitzat percep que el seu entorn pot ajudar-lo a eixir d'aquesta situació de intimidació. Segons l'estudi de Li (2007), un terç dels adolescents no creuen que els professors, altres adults i autoritats, encara que tinguen coneixement de l'existència d'un problema de ciberassetjament a l'escola, siguen capaços d'ajudar la víctima i de solucionar el problema. A més, d'acord amb alguns estudis, els companys són les primeres

persones a les quals acudeixen les víctimes per a solucionar el problema (Brooks, Magnusson, Spencer i Morgan, 2012). La falta de confiança en els adults juntament amb el deteriorament psicològic en els adolescents cibervictimitzats són dos aspectes que poden contribuir a fer més greu i perpetuar l'experiència de ciberassetjament.

Tenint en compte tot açò, l'objectiu principal d'aquest treball ha sigut estudiar l'ajust psicosocial de la víctima en variables de tipus emocional (depressió i estrès percebut) i variables de tipus social (percepció de suport social en els sistemes formals i informals). Els objectius específics han sigut: 1) analitzar si hi ha diferències significatives entre adolescents víctimes i no víctimes de ciberassetjament escolar en les variables psicològiques de simptomatologia depressiva i estrès percebut; 2) analitzar si hi ha diferències significatives entre adolescents víctimes i no víctimes de ciberassetjament escolar en la percepció de suport social tant per part dels sistemes formals com per part dels sistemes informals; i, 3) determinar en quina mesura el ciberassetjament escolar i les variables d'estudi (depressió, estrès percebut i percepció de suport social dels sistemes formals i informals) estan relacionats entre si.

Metodologia

Participants

La mostra d'aquesta investigació està composta per 590 adolescents d'ambdós sexes, 333 xics (56.4%) i 257 xiques (43.6%) d'edats compreses entre 11 i 18 anys ($M = 14.06$, $DT = 1.61$). Els adolescents participants pertanyen a tres centres educatius públics de la ciutat de València (Espanya). Un 49% dels participants cursaven primer cicle de l'ensenyament secundari obligatori ($n = 289$), un 38.6% segon cicle de l'ESO ($n = 228$), i un 12.4% batxillerat ($n = 73$).

Instruments

Escala de victimització mitjançant telèfon mòbil i a través d'Internet (CYBVIC: Buelga, Cava i Musitu, 2012). L'escala està formada per 18 ítems que mesuren l'assetjament experimentat pel telèfon mòbil i per Internet durant l'últim any en un rang de resposta d'1 a 4 (mai, poques vegades, moltes vegades, i sempre). La victimització a través del telèfon mòbil la formen 8 ítems (exemple, «M'han insultat o ridiculitzat amb missatges o telefonades») i la victimització a través d'Internet s'avalua amb els mateixos 8 ítems anteriors, a més d'incloure 2 ítems relacionats amb la suplantació de la identitat (exemple, «S'han fet passar per mi per dir o fer coses dolentes en Internet»). El coeficient de fiabilitat alfa de Cronbach obtingut en aquesta escala fou de .92.

Escala de depressió del Centre d'Estudis Epidemiològics dels Estats Units (CES-D: Radloff, 1977; adaptada per Herrero i Meneses, 2006). Aquesta escala està composta per 7 ítems que en un rang de resposta d'1 a 4 (mai, poques vegades, moltes vegades, i sempre) proporciona una mesura general de l'estat d'ànim depressiu (exemple, «Em vaig sentir deprimat»). El coeficient de fiabilitat d'alfa de Cronbach d'aquesta escala fou de .81.

Escala d'Estrès Percebut- EEP (PSS4: Cohen i Williamson, 1988; adaptada per Herrero i Meneses, 2006). Els 4 ítems que conformen aquesta escala en un rang de resposta d'1 a 4 (mai, poques vegades, moltes vegades, i sempre) ofereixen una mesura general de l'estrès percebut pels adolescents durant l'últim mes (exemple, «He sentit que les dificultats s'amuntaven sense poder solucionar-les»). El coeficient de fiabilitat alfa de Cronbach obtingut en aquesta escala fou de .64.

Escala de suport social comunitari (Gracia, Musitu i Herrero, 2002; adaptada per Herrero i Gracia, 2007). Per als objectius d'aquesta investigació es van utilitzar la dimensió de suport social en els sistemes informals composta per 10 ítems, i la dimensió de suport social en els sistemes formals composta per 5 ítems. En un rang de resposta d'1 a 4 (molt en desacord, en desacord, d'acord, i molt d'acord) aquesta escala avalua la percepció de suport que perceben els adolescents tant en els sistemes informals, como ara l'entorn amb el qual es relaciona de forma diària l'adolescent (exemple, «Al meu barri puc trobar algú que m'escolte quan em sent malament») com en els sistemes formals, que fan menció a les institucions, serveis socials o l'escola (exemple, «Si tinguera problemes personals, econòmics, familiars, etc., acudiria a aquests serveis»). El coeficient de fiabilitat alpha de Cronbach obtingut per a la subescala de suport social en els sistemes informals fou de .85, i .72 per a la subescala de suport social en els sistemes formals.

Procediment

Es va sol·licitar permís per carta a cadascun dels centres docents seleccionats per mostreig de conveniència per a participar en la investigació. La selecció dels participants es va realitzar mitjançant un mostreig estratificat per agrupaments (Santos, Muñoz, Juez i Cortiñas, 2003). Les unitats de mostreig foren els centres educatius públics de la ciutat de València, i els estrats s'establiren en funció de la variable curs acadèmic que comprenia els nivells de 1r, 2n, 3r i 4t de l'ESO, i 1r i 2n de batxillerat. Una vegada obtinguts els permisos corresponents, es va procedir a la realització d'un seminari de caràcter informatiu, destinat al professorat i a la direcció del centre amb la finalitat d'explicar-los amb més detall els objectius de la investigació, i obtenir les autoritzacions del pares dels adolescents per a participar en la investigació. Posteriorment, un grup

d'investigadors prèviament entrenats van administrar els instruments als adolescents, durant l'horari escolar i a les seues aules habituals. Mentre els passaven els qüestionaris de forma individual, es va informar en tot moment els adolescents que la seua participació en la investigació era voluntària i anònima.

Anàlisi de dades

En primer lloc, es van utilitzar les puntuacions dels subjectes en l'escala de victimització a través del telèfon mòbil i a través d'Internet (CYBVIC) amb la finalitat d'identificar els adolescents víctimes i no víctimes. Els subjectes que puntuaren 1 en un o més ítems de l'escala foren assignats al grup de cibervíctimes. També es va realitzar una anàlisi de contingència per analitzar la distribució de les cibervíctimes en funció del sexe i edat (cicle acadèmic) de la víctima.

En segon lloc, amb el paquet estadístic SPSS 20, es van realitzar proves *t* per a mostres independents entre el grup de víctimes i no víctimes de ciberassetjament per a comprovar si hi havia diferències significatives en les variables depressió, estrès percebut i percepció de suport social en els sistemes informals i formals.

Finalment, en tercer lloc, es va realitzar una anàlisi de correlació entre el ciberassetjament escolar i les variables psicològiques (depressió i estrès percebut) i les variables de percepció de suport social (en els sistemes informals i en els sistemes formals).

Resultats

Pel que fa a la prevalença de ciberassetjament escolar, les dades indiquen que del total de la mostra total de 590 adolescents, el 76.4% ($n= 451$) mai no han sigut victimitzats per Internet i pel mòbil, mentre que el 23.6% ($n= 139$) dels adolescents ha sigut víctima de ciberassetjament escolar durant l'últim any.

Tal i com s'observa en la taula 1, un 48.2% de les víctimes són xics i un 51.8% són xiques.

La prova de khi quadrat de Pearson revela que la variable sexe és dependent de ser o no víctima de ciberassetjament escolar ($\chi^2= 5.021$, $gl=1$, $p < .05$). En relació a l'edat, es constata que quasi la mitat de les víctimes (49.6%) és en el primer cicle de l'educació secundària (12-14 anys), un terç (32.4%) en el segon cicle de l'ESO (14-16 anys) i un 18% en batxiller (16-18 anys). La prova de khi quadrat de Pearson revela que la variable cicle acadèmic és també dependent de ser o no víctima de ciberassetjament escolar ($\chi^2= 6.496$, $gl=2$, $p < .05$). Pel que fa a la magnitud de l'associació entre el nivell acadèmic i la incidència de ciberassetjament escolar, els resultats revelen que hi ha poca associació entre aquestes dues variables (V de Cramer = .105; $p=.039$).

TAULA 1

Distribució de las víctimes de ciberassetjament escolar en funció del sexe i cycle d'ensenyament secundari: freqüència i percentatge

<i>Cibervíctimes</i>	<i>1r cycle (ESO)</i>	<i>2n cycle (ESO)</i>	<i>Batxiller</i>	<i>Total</i>
Xics	34 (24.5%)	21 (15.1%)	12 (8.6%)	67 (48.2%)
Xiques	35 (25.2%)	24 (17.3%)	13 (9.4%)	72 (51.8%)
Total	69 (49.6%)	45 (32.4%)	25 (18%)	139 (100%)

D'altra banda, els resultats de les proves t per a mostres independents indiquen que no hi ha diferències significatives entre xics i xiques en la variable ciberassetjament escolar ($t= 0.97$; $p=.922$), encara que tal com es constata en la taula 2, si hi ha diferències significatives entre el grup de víctimes i no víctimes per ciberassetjament escolar, en les variables psicològiques analitzades: simptomatologia depressiva i estrès percebut i també en la variable de suport social en els sistemes formals. No obstant això, la variable suport social en els sistemes informals no presenta diferències significatives.

TAULA 2

Mitjanes (desviacions típiques) i prova T de Student entre víctimes i no víctimes de ciberassetjament escolar en simptomatologia depressiva, estrès percebut i suport social en sistemes informals i formals.

<i>Variables</i>	<i>No víctimes</i>	<i>Víctimes</i>	<i>T</i>	<i>P</i>
Simptomatologia depressiva	1.84 (.57)	2.24 (.66)	- 5.36	< .001
Estrès percebut	2.00 (.61)	2.32 (.63)	-6.37	< .001
Suport social				
en sistemes informals	3.00 (.61)	2.95 (.58)	.76	.448
Suport social en sistemes formals	2.73 (.69)	2.52 (.74)	2.87	.003

Respecte a les variables emocionals, i en concret, en relació a la simptomatologia depressiva, els resultats indiquen l'existència de diferències estadísticament significatives ($t= -5.36$; $p=.000$) entre els grups, de manera que les víctimes puntuen més alt en simptomatologia depressiva ($M= 2.24$, $DT=.66$) que el grup de no víctimes ($M= 1.84$, $DT=.57$). També s'hi observen diferències significatives entre els grups de contrast en l'estrès percebut ($t= -6.37$; $p=.000$), les cibervíctimes experimenten més estrès percebut ($M= 2.32$, $DT=.63$) que els estudiants que no són víctimes d'assetjament a través d'Internet i del mòbil ($M= 2$, $DT=.61$).

Pel que fa a les variables de percepció de suport social, s'hi observen diferències estadísticament significatives entre els grups en la dimensió suport social en els sistemes formals ($t= 2.87$; $p= .003$). D'aquesta manera, les víctimes de ciberassetjament escolar presenten puntuacions més baixes en la percepció de suport social en els sistemes formals ($M=2.52$, $DT= .74$) en comparació dels adolescents no victimitzats ($M=2.73$, $DT= .69$). No obstant això, pel que fa a la percepció de suport social en els sistemes informals no s'observen diferències significatives entre víctimes i no víctimes de ciberassetjament escolar ($t= -.76$; $p= .448$). Després de realitzar el càlcul de la d de Cohen, s'hi observa que la grandària de l'efecte d'aquestes variables indica que aquestes diferències significatives no són molt rellevants, tret de la variable suport en els sistemes formals, que presenta una grandària de l'efecte $d= .29$ considerat pels experts com petit.

Finalment, l'anàlisi de correlació de Pearson confirma que hi ha correlacions estadísticament significatives entre el ciberassetjament escolar i totes les variables considerades en aquest treball (taula 3), a excepció de la variable suport social en els sistemes informals.

TAULA 3

Correlacions de Pearson entre la variable ciberassetjament escolar i les variables: simptomatologia depressiva, estrès percebut, suport en els sistemes informals i formals

<i>Variables</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
1. <i>Ciberassetjament esc.</i>	–				
2. <i>Simptomatologia depressiva</i>	.31**	–			
3. <i>Estrès percebut</i>	.26**	.61**	–		
4. <i>Suport social en sistemes informals</i>	-.08	-.14**	-.16**	–	
5. <i>Suport social en sistemes formals</i>	-.09*	-.20**	-.13**	.28**	–

** $p < .01$; * $p < .05$

El ciberassetjament escolar correlaciona positivament amb les variables emocionals analitzades en aquest estudi: simptomatologia ($r = .31$, $p < .01$), i estrès percebut ($r = .26$, $p < .01$). D'altra banda, quant a les variables de suport social, s'hi observa una correlació significativa negativa en la percepció de suport social en els sistemes formals ($r = -.09$, $p < .05$); al contrari que en la variable suport social en els sistemes informals, que no s'hi observa una correlació significativa amb el ciberassetjament escolar.

Discussió

L'objectiu principal d'aquest treball ha sigut analitzar l'ajust psicològic i social en adolescents víctimes de ciberassetjament escolar, tenint en compte a la hora de fer les anàlisis variables de tipus emocional (simptomatologia depressiva i estrès percebut) i variables de tipus social (percepció de suport social en els sistemes informals i formals). Per a això, es va analitzar, en primer lloc, la prevalença de cibervíctimes distribuïdes segons sexe i cicle acadèmic. En segon lloc, es va analitzar l'existència de diferències entre adolescents víctimes i no víctimes de ciberassetjament escolar en les variables d'estudi. Finalment, es va determinar en quina mesura el ciberassetjament escolar i les variables d'estudi (depressió, estrès percebut i percepció de suport social en els sistemes informals i formals) estaven relacionades entre si.

En aquest treball es troba una prevalença del 23.6% de víctimes de ciberassetjament escolar durant l'últim any. Aquesta prevalença coincideix amb la majoria dels estudis realitzats en els últims anys, que troben una prevalença de victimització que oscil·la entre el 20 i 30% (Buelga, Cava i Musitu, 2010; Navarro *et al.*, 2013). Les nostres dades van revelar que la freqüència de víctimes entre xiques i xics era semblant, la qual cosa coincideix amb el treball d'Álvarez-García, Núñez, Álvarez, Dobarro, Rodríguez i González-Castro (2011), aquests autors no troben diferències significatives en funció d'aquesta variable. En relació a l'edat, els resultats d'aquest treball van indicar que quasi la meitat de les víctimes és en el primer cicle d'ensenyament secundari obligatori (en 1r i 2n ESO), un terç en el segon cicle de l'ESO i menys d'un quart en batxillerat; de manera que descendeix, per tant, la prevalença de cibervictimització a mesura que augmenta l'edat. D'altra banda, s'ha constatat l'existència de diferències significatives entre els grups de contrast (víctimes i no víctimes de ciberassetjament escolar) en totes les variables analitzades, tret de la percepció de suport social en els sistemes informals, en què no es troben diferències entre els adolescents victimitzats i no victimitzats per ciberassetjament escolar. Així, en relació a les variables psicològiques analitzades, s'observa que les cibervíctimes presenten una major simptomatologia depressiva i estrès percebut respecte als adolescents no victimitzats, i que també s'obté una correlació positiva significativa d'aquestes dues variables amb el ciberassetjament escolar. Aquest resultat està en la línia d'altres estudis que indiquen que el dany emocional com a conseqüència del ciberassetjament escolar és molt significatiu, posa en evidència que les víctimes poden experimentar en major grau tristesa, indefensió, frustració, ira, estrès, somatització i aïllament, i les mateixes víctimes consideren aquesta experiència com a molt angoixant (Garaigordobil, 2011; Guadix, 2014). A més en aquesta línia, Navarro, Yubero, Larrañaga i Martínez (2012) suggereixen que els adolescents amb dificultats en les relacions interpersonals, ansietat social,

i falta d'habilitats socials tenen major probabilitat de ser blanc d'assetjament cibernètic. Per això, en futures investigacions seria interessant aprofundir en aquest resultat, i en particular, aprofundir a analitzar la relació antecedent i conseqüent que es produeix entre els símptomes depressius i l'estrès percebut, i la victimització per ciberassetjament escolar.

Pel que fa a la percepció de suport social, els resultats indiquen que les cibervíctimes presenten puntuacions inferiors a les no víctimes en la percepció de suport per part dels sistemes formals, com poden ser les institucions, els serveis socials o l'escola. Els resultats mostren també una correlació negativa significativa entre aquesta variable i el ciberassetjament escolar. Aquest resultat és coherent amb l'estudi de Li (2007), que indicava que un terç dels adolescents no creuen que les autoritats o professors siguin capaços d'ajudar-los davant de l'assetjament cibernètic, encara que siguin conscients del problema. El fet que les cibervíctimes perceben menys suport social dels sistemes formals podria explicar que aquests adolescents no demanen ajuda a les autoritats o institucions, i, per tant, que el problema del ciberassetjament lluny de solucionar-se, es faça més greu i es perpetue en el temps.

D'altra banda, els resultats d'aquest treball suggereixen que no hi ha diferències en la percepció de suport social en els sistemes informals entre víctimes i no víctimes de ciberassetjament escolar. Aquests resultats estan en la línia dels trobats per Li (2007), que indica que els amics són les primeres figures a què acudeixen els adolescents quan tenen problemes, la qual cosa podria explicar que no hi haja diferències entre els grups, ja que els iguals són, tant per a les víctimes com per a les no-víctimes, una de les figures més importants en la vida de l'adolescent, i la família passa a un segon pla (Musitu i Cava, 2003). No obstant això, cal ressaltar, que en la majoria d'ocasions, quan hi ha agressions, els companys no s'involucren per por de represàlies i de convertir-se en un nou blanc per als agressors (Cuadrado-Gordillo i Fernández-Antelo, 2014). Segons les dades, el 50% de les víctimes no comunica a ningú el problema d'assetjament que està patint, o rares vegades ho fa, perquè des de la seua perspectiva, implicaria un risc major de tornar a ser ciberintimidat (García-Maldonado, Joffre-Velázquez, Martínez-Salazar i Llanes-Castillo, 2011). Aquesta dada, junt amb les investigacions que mostren que les cibervíctimes tenen un sentiment major de soledat i una percepció menor de suport social (Sahín, 2012), situen la víctima en un escenari de vulnerabilitat i d'indefensió significatiu que afecta molt negativament el seu ajust i desenvolupament psicosocial.

A pesar de la rellevància d'aquesta investigació que proporciona dades noves per a avançar en la comprensió del ciberassetjament escolar, aquest treball té algunes limitacions que hem de tindre en compte. A causa de la complexitat del fenomen, el caràcter transversal del disseny impedeix establir una relació de causalitat entre les diferents variables considerades en l'estudi. Així mateix,

les respostes proporcionades pels adolescents a través d'autoinformes podrien estar subjectes a l'efecte de desitjabilitat social i de biaixos, encara que, respecte a això, s'ha confirmat que la fiabilitat i validesa dels autoinformes dels adolescents per al mesurament de conductes de risc és acceptable (Flisher, Evans, Muller i Lombard, 2004).

Malgrat aquestes limitacions, l'estudi permet fer llum en el coneixement de la problemàtica del ciberassetjament escolar. En investigacions futures, seria interessant abordar la problemàtica en tota la complexitat, amb la implicació de la família, els agents escolars i autoritats en el coneixement del ciberassetjament escolar, no sols per a saber com saber afrontar el tractament d'un cas de ciberassetjament, sinó també per previndre'l. A més, els resultats obtinguts en la literatura científica i en aquest treball emfatitzen la importància d'elaborar diferents estratègies que milloren la confiança dels adolescents en els adults per a resoldre aquest tipus de problemes, i fomentar la denúncia de casos de ciberassetjament a les autoritats, quan la situació ho requerisca. Tots els esforços han d'unir-se a fi que l'adolescent víctima de ciberassetjament escolar trobe una eixida a la situació, i pugui disposar del suport dels altres en la tolerància zero a qualsevol tipus d'intimidació.

Referències

- Álvarez García, D.; Núñez, J. C.; Álvarez, L.; Dobarro, A.; Rodríguez, C. i González Castro, P. (2011). Violencia a través de las tecnologías de la información y la comunicación en estudiantes de secundaria. *Anales de Psicología*, 27, 221-230.
- Brolin Låftman, S.; Modin, B. i Östberg. (2013). Cyberbullying and subjective health: a large-scale study of students in Stockholm, Sweden. *Children and Youth Services Review*, 35 (1), 112-119. doi: 10.1016/j.childyouth.2012.10.020.
- Brooks, F. M.; Magnusson, J.; Spencer, N. i Morgan, A. (2012). Adolescent multiple risk behavior: an asset approach to the role of family, school and community. *Journal of public health*, 34 (1), 148-156. doi: 10.1093/pubmed/fds001.
- Cuadrado-Gordillo, I. i Fernández-Antelo, I. (2014). Cyberspace as a generator of changes in the aggressive-victim role. *Computers in Human Behavior*, 36, 225-233. doi: 10.1016/j.chb.2014.03.070.
- Buelga, S.; Cava, M. J. i Musitu, G. (2010). Cyberbullying: victimización entre adolescentes a través del teléfono móvil y de Internet. *Psicothema*, 22 (4), 784-789.

- Buelga, S.; Cava, M. J. i Musitu, G. (2012). Validación de la Escala de Victimización entre Adolescentes a través del Teléfono Móvil y de Internet. *Pan American Journal of Public Health* 32 (1), 36-42.
- Buelga, S. (2013). El cyberbullying: cuando la red no es un lugar seguro. En E. Estévez (Comp.): *Los problemas en la adolescencia: repuestas y sugerencias para padres y profesionales* (pp. 112-134). Madrid: Síntesis.
- Buelga, S. i Chóliz M. (2013). El adolescente frente a las nuevas tecnologías de la información y de la comunicación. *Adolescencia y familia: nuevos retos en el Siglo XXI* (pp. 209-228). Mèxic: Trillas.
- Flisher, A. J.; Evans, J.; Muller, M. i Lombard, C. (2004). Brief report: test-retest reliability of self-reported adolescent risk behaviour. *Journal of Adolescence*, 27 (2), 207-212. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.adolescence.2001.10.001>>.
- Garaigordobil, M. (2011). Prevalencia y consecuencias del cyberbullying: una revisión. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*, 11 (2), 233-254.
- García-Maldonado, G.; Joffre-Velázquez, V. M.; Martínez-Salazar, G. J. i Llanes-Castillo, A. (2011). Ciberbullying: forma virtual de intimidación escolar. *Revista Colombiana de Psiquiatría*, 40 (1), 115-130. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/S0034-7450\(14\)60108-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0034-7450(14)60108-6).
- Guadix, M. G. (2014). E-impacto del uso de las tecnologías de la información y la comunicación en la salud mental. *FMC - Formación Médica Continuada en Atención Primaria*, 21 (8), 454-463. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/S1134-2072\(14\)70819-9](http://dx.doi.org/10.1016/S1134-2072(14)70819-9).
- Herrero, J. i Meneses, J. (2006). Short web-based versions of the perceived stress (PSS) and center for epidemiological studies-depression (CESD) scales: a comparison to pencil and paper responses among Internet users. *Computers in Human Behavior*, 22 (5), 830-846. doi: 10.1016/j.chb.2004.03.007.
- Herrero, J. i Gracia, E. (2007). Measuring perceived community support: factorial structure, longitudinal invariance, and predictive validity of the PCSQ (Perceived Community Support Questionnaire). *Journal of Community Psychology*, 35 (2), 197-217.
- Hinduja, S. i Patchin, J. W. (2010). Bullying, cyberbullying, and suicide. *Archives of Suicide Research*, 14 (3), 206-221.
- Katzer, C.; Fetchenauer, D. i Belschack, F. (2009). Cyberbullying: who are the victims? A comparison of victimization in Internet chatrooms and victimization in school. *Journal of Media Psychology*, 21 (1), 25-36. doi: 10.1027/1864-1105.21.1.25.
- Li, Q. (2007). New bottle but old wine: A research of cyberbullying in schools. *Computers in Human Behavior*, 23 (4), 1777-1791. doi: 10.1016/j.chb.2005.10.005.

- Mendoza, L. (2012). Acoso cibernético o cyberbullying: acoso con la tecnología electrónica. *Pediatría de México*, 14 (3), 133-146.
- Musitu, G. i Cava, M. J. (2003). El rol del apoyo social en el ajuste de los adolescentes. *Intervención Psicosocial*, 12 (2), 179-192.
- Navarro, R.; Serna, C.; Martínez, V. i Ruiz-Oliva, R. (2013). The role of Internet use and parental mediation on cyberbullying victimization among Spanish children from rural public schools. *European Journal of Psychology of Education*, 28 (3), 725-745. doi: 10.1007/s10212-012-0137-2.
- Navarro, R.; Yubero, S.; Larrañaga, E. i Martínez, V. (2012). Children's cyberbullying victimization: associations with social anxiety and social competence in a Spanish sample. *Child Indicators Research*, 5 (2), 281-295. doi: 10.1007/s12187-011-9132-4.
- Patchin, J. W. i Hinduja, S. (2011). Traditional and nontraditional bullying among youth: a test of general strain theory. *Youth & Society*, 43, 727-751. doi: 10.1177/0044118X10366951.
- Price, M. i Dalgleish, J. (2010). Cyberbullying: experiences, impacts and coping strategies as described by Australian young people. *Youth Studies Australia*, 29 (2), 51. Risk. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 528-539.
- Riebel, J.; Jaeger, R. S. i Fischer, U. C. (2009). Cyberbullying in Germany—an exploration of prevalence, overlapping with real life bullying and coping strategies. *Psychology Science Quarterly*, 51 (3), 298-314.
- Sabella, R. A.; Patchin, J. W. i Hinduja, S. (2013). Cyberbullying myths and realities. *Computers in Human Behavior*, 29 (6), 2703-2711. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2013.06.040>.
- Sahín, M. (2012). The relationship between the cyberbullying/cybervictimization and loneliness among adolescents. *Children and Youth Services Review*, 34 (4), 834-837. doi: 10.1016/j.chilyouth.2012.01.010.
- Schneider, S. K.; O'Donnell, L.; Steve, A. i Coulter, R. W. (2012). Cyberbullying, school bullying, and psychological distress: a regional census of high school students. *American Journal of Public Health*, 102 (1), 171-177. doi: 10.2105/AJPH.2011.300308.
- Ybarra, M. L.; Diener-West, M. i Leaf, P. J. (2007). Examining the overlap in Internet harassment and school bullying: implications for school intervention. *Journal of Adolescent Health*, 41 (6), 42-50. doi: 10.1016/j.jadohealth.2007.09.004.